

नादब्रम्ह

गारठा, गडबड, प्रखर उजेड...परका, अनोळखी अनुभवकल्लोळ!...त्याला सारं असहय झालं. तिने टाहो फोडला.

इतक्यात कुणीतरी तिला कोरडं केलं, जवळ घेतलं. तिला जुनी ऊब मिळाली, जुनं, ओळखीचं तालबध्द स्पंदन ऐकू आलं आणि गेले काही महिने तिच्या परिचयाचे झालेले, तिच्या आवडीचे सूरही आले,

“सोनियाचा पाळणा, रेशमाचा दोर गं”

तिला घरी आल्यासारखं वाटलं. गर्भात असल्यापासून आईच्या हृदयाच्या ठोक्यांशी, आईने गुणगुणलेल्या गाण्यांशी तिची चांगलीच जानपछान होती. शब्दांची ओळख व्हायच्या आधीपासूनच तिची संगीताशी दोस्ती होती. जसजशी ती मोठी झाली तसतशी अंगाईगीतं, बडबडगीतं आली. तिचं संगीताशी घट्ट नातं जुळत गेलं.

आयुष्याच्या दुसऱ्या टोकालाही ते नातं टिकून राहिलं.

पंच्याऐंशी वर्षांच्या पाठारेआजी नर्सिंग होममध्ये बिछान्याला खिळून होत्या. आर्जीना फारसं बोलता येत नव्हतं, त्यांचे दोन्ही पायही लुळे पडले होते पण मन मात्र भूतकाळात दूरदूर भटकायला जात होतं. त्या भटकंतीत कधी त्या एक पाच-सहा वर्षांची मुलगी बनत आणि भोंडल्याची गाणी गात तर कधी अल्लड तरुणी बनून 'आला खुशीत समिंदर' गाताना त्या वेळच्या तरण्याताठ्या साजणाला पाहून लाजून चूर होत. कधी 'घेई रे सोनुल्या घास प्रीतीचा' गाऊन तान्हुल्याला भरवत तर कधी 'आधी बीज एकले' आळवत देव्हान्यात बसत. त्या सगळ्या जुन्या गाण्यांसोबत त्या त्या वयाच्या भावभावना, प्रसंग आजी नव्याने जगत. त्याशिवाय काही गाण्यांचे नुसते मुखडेच भेटायला येत तर काहींच्या अंतःक्यातल्या एखाद्याच ओळीची फक्त चालच येऊन थडके. त्यांच्याशी जुळलेल्या, जिवलग वाटणाऱ्या पण धूसर झालेल्या आठवणी हुरहुर तेवढी पुढे धाडत, आर्जीना बेचैन करत. तान्हेपणापासून, पुढे तारुण्यात शब्द थिटे पडले तेव्हातेव्हा आणि वार्धक्यात शब्दांनी असहकार पुकारल्यानंतरही, त्यांच्या आनंदाचा-दुःखाचा साक्षीदार म्हणून संगीत सतत त्यांच्यासोबत होतंच. नंतर, जीवनाच्या सीमेपार, नव्या तेजोमय लोकात विलीन होतानाही त्यांना मंत्रोचारांच्या लयीची साथ लाभली. संगीताने आर्जीना कधी एकटं पडू दिलं नाही.

माणसाचीच नव्हे तर मानवजातीची उभी हयात संगीताशी जोडलेली आहे. मानवजातीच्या उत्पत्तीच्या आधीपासून तिला संगीताची साथ लाभली आहे. पक्ष्यांचं गाणं, कोल्ह्या-कुत्र्यांचा आर्त हूस्सकार किंवा देवमाशांचे दीर्घगंभीर हुंकार सुरेल असतात पण बहुतेक प्राण्यांना तालाची जाण नसावी असं मॅसॅच्युसेट्सच्या टफ्ट्स विद्यापीठातलं संशोधन सांगतं. मानवाचे पूर्वज दोन पायांवर चालायला लागले आणि त्यांची चाल लयबद्ध झाली. मानवसदृशांनी आपल्या पावलांच्या ठेक्यात प्राण्यांच्या पुकारण्याचं, पानांच्या सळसळण्याचं, पाण्याच्या झुळझुळण्याचं संगीत बसवलं आणि लयबद्ध चालींची सूरबोली तयार झाली. हिंडताफिरताना ती बोली गुणगुणत रहावं आणि धोक्याची चाहूल लागताच गुणगुणणं थांबवावं असा सांकेतिक इशाराही ठरला. दुसऱ्या कळपाशी सामना करायला सज्ज होताना गतिमान तालात, स्फूर्तिदायक सुरात एकजुटीने घुमलं की अंगात वीरश्री संचारत असे. त्या आव्हानाने शत्रूला धडकी भरे. उडत्या लयीतल्या आनंदी समूहसंगीताने युध्दातला विजय साजरा होई. वीरगती प्राप्त झालेल्यांच्या आप्तांच्या दुःखाचा निचरा करायला मंदगती आर्त सूर मदतीला येत. त्या संगीताने कळपात एकजूट निर्माण झाली. प्रत्येक कळपाची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण सूरबोली ठरली. पुढे

तिला शब्दबोलीची साथ लाभली. कळपांचे सुसंस्कृत समाज व्हायला त्या खास संगीताचा, गाण्यांचा हातभार लागला. प्रत्येक जमातीचं, समाजाचं, देशाचं स्वतःचं संगीत बनलं. अठरा-एकोणिसाव्या शतकात युरोपमधले अमीरउमराव समारंभांच्या निमित्ताने समूहगीतं गात. आता मोठ्या सभांत, राष्ट्रीय सणांच्या वेळी, आंतरराष्ट्रीय महत्वाच्या संमेलनांत राष्ट्रगीतं गायली जातात. राष्ट्रगीत ही ज्या त्या देशाची आंतरराष्ट्रीय स्तरावरची सांगीतिक ओळख असते.

आठवणीतलं गाणं गाताना किंवा वाजवताना मेंदूमधल्या अनेक विभागांना एकजुटीने काम करावं लागतं. जगातल्या अनेक मातब्बर विद्यापीठांनी नव्या fMRI, PET वगैरे प्रतिमातंत्रं वापरून मेंदूच्या कामकाजाच्या विभागणीचा सखोल अभ्यास केला आहे. मुख्य संगीतकेंद्र मेंदूच्या अर्धगोलांच्या बाहेरच्या बाजूला असतं. उजवी बाजू अव्यक्त, धूसर संगीतस्मृतींचा भाग अधिक सांभाळते तर डावी बाजू गीताशी जुळलेल्या प्रसंगांच्या तपशिलासह, अन्वयार्थासह लखख आठवणी जपते. उजवी बाजू मुख्यत्वे एकाग्र चिंताने होणाऱ्या नवनिर्मितीचं दालन सांभाळते आणि डावी बाजू गायनवादनाच्या हालचाली घडवून त्या नवकल्पनांची अंमलबजावणी अधिक करते. श्रवणाचं काम कानशिलावरचा भाग करतो. मोठ्यापासून लहान मेंदूपर्यंत सारेच आवाजाचा पोत ओळखतात. मेंदूच्या बुडाजवळची केंद्रं सूर जाणतात, त्यांचं भावनांशी नातं जोडतात. तालाचा तोल सांभाळणं लहान मेंदूच्या अखत्यारात असतं. अर्थ समजायला मेंदूचा पुढला भाग सरसावतो. स्मरणाची जबाबदारी अप्रत्यक्षपणे मेंदूभर विभागलेली असते. मेंदूच्या गाभ्यातलं समुद्रघोड्याच्या आकाराचं केंद्र संगीत, भावना आणि स्मृती यांची सांगड घालतं. त्यामुळे एखादं गाणं सूरताल सांभाळून गाताना मेंदूचे सगळे विभाग जागे होतात, कामाला लागतात, एकमेकांशी संवाद साधतात.

संगीताचं भावनांशी जिवलग नातं आहे. मध्यम आणि पंचम हे सूर प्रेमाचे, हास्यरसाचे मित्र आहेत. क्रोध, आश्चर्य, शौर्य यांचं षड्जाशी आणि रिषभाशी अधिक जुळतं. निषाद आणि गांधार दया, करुणा, सह-अनुभूतींना पोषक आहेत. भय आणि घृणा धैवताशी नातं सांगतात. पण आवडीच्या संगीतातले ते सातही सूर आनंदच देतात. कुठल्याही कलात्मक आविष्काराने जसा आनंद होतो तसाच चॉकोलेटसारखी मिठाई खाल्ल्यानेही तो होतो. चॉकोलेट खाल्ल्यावर मेंदूमधल्या डोपामीन नावाच्या रसायनाचं प्रमाण वाढतं. बेथोव्हनपासून बालगंधर्वापर्यंत आणि एमिनेमपासून अजय अतुलपर्यंत कुठलंही आवडतं संगीत ऐकताना डोपामीनचं प्रमाण तसंच वाढतं. त्यासाठी ते संगीत हंसध्वनी रागातलं, आनंदीच असावं लागत नाही. आर्त आसावरी किंवा कातर जोगिया देखील आपल्या माधुर्याने

डोपामीन वाढवतात, मनात दडून बसलेलं दुःख शोधून ते दूर करतात. त्यामुळे औदासीन्य सरतं, काम करायचा उत्साह येतो, आनंद होतो. शांतपणे शास्त्रोक्त संगीत ऐकल्याने मन विसावतं, रक्तदाब घटतो, हृदयाची धडधड कमी होते. मनोविकारांनी होणारा प्रक्षोभही शमतो. मनोरुग्णांवर सांगीतिक इलाजांचे प्रयोग आता चालू आहेत.

संगीताने जागा झालेला कामसू मेंदू गाण्याखेरीजची इतर कामंही अधिक तल्लखपणे करतो. विशेषतः माहिती, समुपदेशन किंवा मार्गदर्शन कुणीतरी तोंडी सांगून ऐकायचं असलं तर संगीतमित्र मेंदू ते झपाट्याने ग्रहण करतो. नॉर्थवेस्टर्न युनिव्हर्सिटीतल्या शास्त्रज्ञांनी केलेल्या संशोधनात त्या तल्लखपणाबद्दल बरीच माहिती मिळाली. मुलांना सात वर्षांच्या आत संगीताचं शिक्षण सुरू केलं तर त्यांना वर्गातलं शिकवणं, व्याख्यानं, काव्य-नाट्यवाचन वगैरे सर्वसाधारण ऐकीव शिक्षणासाठी बराच फायदा होतो. वर्ष-दीड वर्षांच्या मुलांना रोज, बराच वेळ शास्त्रोक्त संगीत ऐकवलं तर त्या मुलांना मातृभाषाच नव्हे तर इतरही भाषा शिकणं सोपं जातं. त्यांचा शब्दसंग्रह विपुल होतो. ती माहिती आता नव्याने मिळाली असली तरी लहानपणापासून सांगीतिक वातावरणात वाढलेले, शब्दप्रभू पु.ल.देशपांडे हा त्या तत्वाचा चालताबोलता पुरावा म्हणता येईल.

पण मोठेपणी संगीत ऐकलं तर फायदा होत नाही का? दक्षिण कॅरोलायनाच्या विद्यापीठात तिथेच शिकणाऱ्या, विशीच्या आसपासच्या मुलांवर प्रयोग केले गेले. मोट्झार्टच्या उडत्या सुरांच्या पार्श्वभूमीवर प्राध्यापकांचं व्याख्यान ऐकलं तर व्याख्यानातले मुद्दे मुलांच्या अधिक चांगले लक्षात रहातात हे समजलं. म्हणजे कुठल्याही वयात संगीत ऐकलं तरी त्याचा बुध्दीला, वाचला फायदा होऊ शकतो. तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत, थोडं गुंतागुंतीचं पण कर्णमधुर असं संगीत ऐकलं की मज्जासंस्थेला तरतरी येते, तिची ग्रहणशक्ती वाढते आणि विशेषतः स्थळकाळ आणि अमूर्त संकल्पनांबद्दलची समज अधिक तल्लख होते. त्याच तत्वाच्या आधाराने आता संगीतोपचारांवर संशोधन सुरू झालं आहे. संगीताचे धडे नियमितपणे घेतल्याने आत्ममग्न (ऑटिस्टिक) मुलांना त्यांच्या कोषातून बाहेर पडणं, इतरांशी संवाद साधणं जमू शकतं. चित्त एकाग्र करून एका जागी अभ्यासाला बसणं काही मुलांना जमतच नाही. त्यांचं लक्ष फुलपाखरासारखं सतत चौफेर भिरभिरत रहातं. शांत, संतत पार्श्वसंगीताच्या साथीने ती मुलं एकाच विषयात अधिक काळ रमू शकतात. गाणी गाऊन तोतरेपणा कमी झाल्याचं दिसून आलं आहे. अर्धागाच्या झटक्याने वाचा गमावणाऱ्या रुग्णांना सोपी गाणी शिकवून त्यांच्या वाचाकेंद्राला चालना द्यायचे प्रयत्न चालू आहेत.

गायनाचा स्मरणशक्तीलाही फायदा होतो. ओळखीचं गाणं ऐकताना आपल्या मनात त्या गाण्याचा पूर्ण आराखडा तयार असतो. त्यामुळे कानांवर पडणाऱ्या आलापाचा पुढला भाग आपल्याला सहज आठवतो. ऐकू येणाऱ्या आलापाचा पुढला भाग जर गायकाने बदलला तर ते खटकतं. संगीत नुसतं नियमितपणे ऐकण्यानेही स्मरणशक्तीला रियाझ होतो. ऐकताऐकता हाताने, पायांनी ताल धरला जातो आणि स्नायूही त्या उत्सवात सहभागी होतात. संगीत, भावना आणि स्मृती यांची सांगड घालणारं 'समुद्रघोडा केंद्र' आणि भावनांना स्मरणाशी जोडणारी मेंदूच्या बुडाजवळची लहानगी केंद्रं संगीताने जागी होतात, कामाला लागतात, गाण्याखेरीज त्यासोबतच्या इतरही स्मृती सांभाळून ठेवतात. गाण्याच्या रूपातल्या आठवणी तर अधिकच पक्क्या होतात. गालिच्यांमधली, चादरींमधली नक्षी विणताना जराशीही चूक होऊन चालत नाही. त्या नक्षीचा आराखडा, रंगीत धाग्यांचा क्रम लक्षात ठेवणं सोपं नसतं. पण कसबी विणकर मागाच्या सटक्कफटक्क तालावर धाग्यांच्या क्रमाचं, गाठीचं गाणं गात गात ती रंगीबेरंगी वेलबुट्टी विणतात. संगीतातली गुंफण रंगांच्या गुंफण्यात चूक होऊ देत नाही. इतक्या गुंतागुंतीच्या नव्हेत पण रोजच्या जगण्यातल्याही ज्या आठवणी गाण्यांशी जोडल्या जातात त्या अधिक काळ ताज्यातवान्या रहातात. म्हातारपणीच्या विस्मृतीच्या धुक्यातही त्यांचे रंग दडत नाहीत.

सुषमा उत्तम गायिका आहे. तिच्या संगीतशिक्षणाची सुरुवात त्यांच्या शाळेतल्या गाण्याच्या साठेबाईंनी केली. त्याही अतिशय सुंदर गात. सुषमाच्या वर्गाला एसएससी होऊन चाळीस वर्षे झाली तेव्हा नव्वद वर्षांच्या साठेबाई एका वृद्धाश्रमात रहात होत्या. वार्धक्यामुळे स्वतःचं नावसुध्दा विसरल्या होत्या. त्यांना मानवंदना द्यायला सुषमाने त्यांच्या वर्गाची त्या वर्षीची पुनर्भेट त्या वृद्धाश्रमात ठरवली आणि घडवून आणली. त्या समारंभाला व्हीलचेअरवरच्या साठेबाईंना सन्मानाने आणलं. त्यांनीच शाळेत शिकवलेली प्रार्थना, स्वागतगीत गात तिने कार्यक्रमाला सुरुवात केली. त्यानंतरचं भक्तिगीत सुरू झालं आणि सुषमाला कुणीतरी साथ द्यायला लागलं. तिने गातागाताच कानोसा घेतला. साठेबाई गात होत्या. ती हळूहळू आवाज खाली आणत गायची थांबली. बाई गातच राहिल्या. ते गाणं संपल्यावरही गायल्या. मुलींना आवडणारी त्यांची सगळी जुनी गाणी त्या गायल्या. ना शब्द चुकले, ना ताल, ना सूर. एरवी बुद्धिभ्रंशाच्या, विस्मरणाच्या कोषात गुरफटलेल्या साठेबाईंच्या स्मरणकोशात त्या जुन्या गाण्यांतले सगळे कणसूरसुध्दा जपलेले होते.

मानेकाका रसिक, संगीताचे जाणकार, उत्तम पेटीवादक. अलीकडे पार्किन्सन्स डिझीज हा मज्जासंस्थेचा आजार झाल्यापासून काका कधी फार जवळजवळ पावलं टाकत कोंबड्यासारखे तुरतुर

चालत वाटेतल्या प्रत्येक अडथळ्यावर आपटतात तर कधी पाऊल उचलणं अशक्य झाल्याने पुतळ्यासारखे एका जागी खिळतात. जेवताना हात हालवून तोंडाशी न्यायला त्यांना युगं लागतात. पण काका हार्मोनियमवर बसले की त्यांच्या लाडक्या मालकंसातली गाणी वाजवायला त्यांची बोटं सरासर फिरतात! काकांच्या मनातले सूर त्यांच्या बोटांतून उमटवताना संगीत त्यांच्या अपंगत्वावर मात करतं.

गाणं केवळ ऐकण्यापेक्षा साठेबाईंसारखं शिकून गायलं, शिकवलं किंवा मानेकाकांसारखं एखादं वाद्य शिकून, मन लावून वाजवलं तर ते मनात, कानांत, बोटांत टिकून रहातं. गायनवादनात पांडित्य मिळवणाऱ्यांना अधिकच बौद्धिक लाभ होतो. वाद्य वाजवताना नोटेशन भराभर वाचणं, त्यातला सांगीतिक अर्थ समजून घेणं, त्यानुसार वाद्यावर दोन्ही हातांची बोटं सरासर चालवणं, त्यातून निर्माण होणारं संगीत ऐकून ते तालमीच्या वेळी ऐकलेल्या, आठवणीतल्या त्याच संगीतानुसार सूर आणि ताल दोन्ही दृष्टींनी बरोबर वाजल्याची मनात खात्री करून घेणं, नोटेशन वाचतावाचता आठवणीतले पुढचे सूरताल कानामनात तयार ठेवून त्या दोहोंची सांगड घालणं आणि त्याबरहुकूम पुढची सुरावट वाजवणं अशा सगळ्या गोष्टी एकदमच कराव्या लागतात. मेंदूच्या अंतर्गत विभागांतले आणि अगदी पेशी-पेशींमधलेही दुवे वाढतात, भक्कम होतात. श्रवण-चिंतन-स्मरणाची कामं करणाऱ्या विभागांना पुष्टी मिळते आणि डाव्या मेंदूच्या हालवत्या-चालवत्या भागांनाही चालना मिळते. पियानोसारखं वाद्य वाजवताना तर डाव्या-उजव्या भागांतलाही परस्परसंवाद वाढतो. स्वतः नवं संगीत घडवणाऱ्या थोरांच्या मेंदूची जडणघडण तर सततच प्रगती करत रहाते. इतकंच नव्हे तर डोपामीनच्या स्रवण्याशी संबंधित असलेल्या जीन्सनाही त्या नवनिर्मितीने चालना मिळते. ते जीन्स शिकारुपणाशी आणि स्मरणशक्तीशीही निगडित आहेत. शिवाय बुद्धीचा ज्हास व्हायला कारणीभूत ठरणाऱ्या जीन्सना संगीत अंगाई गीत म्हणून झोपवून टाकतं. प्रत्येक वेळी भारतीय खाँसाहेबांनी नवी चीज बांधली किंवा बेथोव्हन-मोत्झार्टनी नवी सिम्फनी लिहिली की त्यांना स्वतःच्याच प्रतिभेचं नवोन्मेषशाली नवं रूप बघायला मिळत असावं. त्यांच्यासाठी तोच मोठा उत्सव ठरत असावा.

खाँसाहेबांची चीज असो की बेथोव्हनची सिम्फनी, कुठलंही त्या दिव्य प्रतीचं संगीत आनंददायीच असतं. संगीताला भाषेची, धर्माची, राष्ट्रसीमांची बंधनं नसतात. म्हणून तर मोत्झार्टची चाळिसावी सिम्फनी सलीलदांच्या 'इतना ना मुझसे तू'च्या रूपात भारतीय कानांना भावली. राजेश रोशनच्या 'ये इश्क हाये'चं 'नेमाम एलाना' हे सर्बियन रूपांतर युरोपभर लोकप्रिय झालं. 'खट्टा-मीठा' चित्रपटातल्या

‘ऐला रे ऐला’ गाण्यावर रिओ-डि-जानेरोच्या २०१६च्या ऑलिम्पिक्समध्ये मेक्सिकन जलतरणपटूंनी सुरेख द्वंद्व-आविष्कार सादर केला. आंतरराष्ट्रीय एकोपा साधण्यात संगीतबोलीचं महत्त्व मोठं आहे. माणसाच्या कानांना भावणारं संगीत कोकिळेच्या ‘कुहू’तही असतं, मांजराच्या ‘म्याँव’मध्येही सापडतं आणि समुद्राच्या गंभीर गाजेतही घुमतं. ते माणसाचं निसर्गाशी असलेलं, युगानुयुगं चालणारं नातं अबाधित ठेवतं.

जन्माच्या आधीपासून ते निर्वाणापर्यंत सोबत करणारा, शाब्दिक भाषा शिकताना मदत करणारा आणि शब्दांच्या मर्यादेच्या पारही भावना व्यक्त करायला साथ देणारा मानवाचा दोस्त म्हणजे संगीत. त्याच्यामुळे माणसाची बौद्धिक प्रगती झाली, त्याच्या संस्कृतीची भरभराट झाली, त्याची सगळ्या पृथ्वीशी मैत्री जुळली. आता भौतिकशास्त्राने ती साथसंगत अधिक व्यापक केली आहे. अलीकडच्या संशोधनाच्या मते प्रकाश, चुंबकीय आकर्षण वगैरेंमधल्या वैश्विक विद्युच्चुंबकीय लहरींशी मानवी मनातल्या अंतर्नादाची संगती जुळते आणि प्रेम, आनंद, रमणीयता यांच्यासारख्या सुंदर भावना उगम पावतात.

माणसाची प्रगती आणि संस्कृतीच नव्हे तर मानव्याची विश्वात्मकतासुद्धा संगीताच्या भक्कम पायावर आधारलेली आहे.

उज्ज्वला दळवी

-ujjwalahd9@gmail.com